

Przemysław Palka

ŚRODKI WYCHOWAWCZE STOSOWANE WOBEC NIELETNICH NIEDOSTOSOWANYCH SPOŁECZNIE

Na przykładzie Sądu Rejonowego w Szczytnie¹ w latach 1990-1994

Dokonywanie czynów karalnych oraz naruszanie zasad współżycia społecznego przez osoby nieletnie jest szczególnie niepokojące i szkodliwe społecznie. Świadczy ono o niewydolności lub załamaniu się procesu socjalizacji tych osób, o ich nieprzystosowaniu do życia w społeczeństwie. Reakcja organów państwowych i innych ogniw systemu wychowawczego nieletnich powinna być w tych wypadkach szybka, skuteczna, lecz także specyficzna, z uwagi na nie w pełni jeszcze ukształtowaną osobowość nieletniego. Postępowanie w związku z ujawnionymi przypadkami demoralizacji lub czynami karalnymi nieletnich opiera się na odrębnej, kompleksowej ustawie², tworzącej swoiste prawo nieletnich. Trzon prawa nieletnich stanowi rozbudowany system środków, jakie mogą i powinny być zastosowane w związku z ujawnionymi przypadkami niedostosowania społecznego nieletnich i procedurą ich stosowania. Środki te mają w zdecydowanej większości charakter wychowawczy.

Przestępczość nieletnich (jej przyczyny, rozmiary i formy, możliwości przeciwdziałania jej, procedura postępowania po ujawnieniu czynu karalnego itp.), ma bogatą literaturę omawiającą teoretyczne i praktyczne aspekty tego zjawiska³. Nie wszystkie zagadnienia są jednak w dostatecznym stopniu zbadane i opisane. Poza tym wyniki badań deprecjonuje nieubłagalny upływ czasu i zmieniające się szybko – szczególnie od kilku lat – warunki społeczne. Przykładem zagadnienia, w niewystarczającym stopniu zbadanego, jest funkcjonowanie systemu środków wychowawczych przewidzianych wobec nieletnich⁴. Chodzi o to, jakie środki – spośród wielu – orzekane są najczęściej przez sądy, jakie okoliczności mają wpływ na zastosowanie takiego, a nie innego środka. Innym mało zbadanym zagadnieniem –

o dużej doniosłości praktycznej – jest skuteczność orzekanych przez sądy środków wychowawczych i poprawczych. Czy nieletni poddani oddziaływaniu tych środków resocjalizują się i nie wracają już na niewłaściwą i „przestępczą” drogę?

W niniejszym artykule przedstawiono rezultaty badań prowadzonych pod kątem uzyskania odpowiedzi na pytanie, jakie środki orzekał Sąd Rejonowy w Szczytnie wobec nieletnich i jakie okoliczności mają wpływ na wybór odpowiedniego środka. Dla ukierunkowania badań przyjęto hipotezę główną zakładającą, iż Sąd Rejonowy w Szczytnie nie orzeka w jednakowym stopniu wszystkich środków przewidzianych ustawą. Najczęściej orzeka natomiast upomnienie, zobowiązanie do określonego zachowania się oraz dozór kuratora. Przyjęto także następujące hipotezy szczegółowe:

- Sąd orzekał środki pozostawiające nieletniego w dotychczasowym środowisku bądź częściowo zmieniające to środowisko;
- Sąd w swojej praktyce korzysta w jednakowy sposób z katalogu środków wychowawczych do obu kategorii nieletnich niedostosowanych społecznie;
- przypuszczać należy, że więcej środków wychowawczych orzeczono wobec nieletnich sprawców czynów karalnych niż wobec nieletnich wykazujących przejawy demoralizacji;
- rodzaj popełnionego czynu karalnego w dość znacznym stopniu wpływa na orzeczony środek wychowawczy;
- proporcje rodzajów środków wychowawczych nie ulegały większej zmianie w latach objętych badaniem;
- płeć nieletnich nie ma większego wpływu na rodzaj orzekanych środków wychowawczych;
- wiek nieletnich ma istotny wpływ na rodzaj orzekanych środków wychowawczych;
- niepobieranie nauki w szkole przez nieletniego istotnie wpływa na rodzaj orzekanych środków wychowawczych;
- istnieje zależność między typem rodziny a orzeczonym środkiem wychowawczym;
- typ stosunków między rodzicami a dziećmi wywiera istotny wpływ na rodzaj orzekanych wobec nieletnich środków wychowawczych,
- kłopoty w nauce nie mają większego wpływu na rodzaj orzeczonych wobec nieletnich środków wychowawczych;
- wnioski i sugestie osoby przeprowadzającej wywiad środowiskowy wywierają ograniczony wpływ na rodzaj środka wychowawczego orzeczanego przez Sąd.

Weryfikacji przyjętych hipotez dokonano w toku badań akt spraw dotyczących nieletnich w Sądzie Rejonowym w Szczytnie. Badaniami objęto wszystkie sprawy – dotyczące nieletnich – prawomocnie orzeczone w okresie: styczeń 1990 – marzec 1994. Ogółem zbadano 150 akt spraw, objętych nimi było 268 nieletnich.

Przy opracowywaniu wyników badań wykorzystano technikę statystyki korelacyjnej (w niektórych sytuacjach wykorzystując także wskaźniki procentowe). Zastosowano test nieparametryczny „chi-kwadrat” (zdając sobie sprawę z jego względnej wartości)⁵, jako że jest on niezależny od rozkładu próby, i może być stosowany do obliczania różnic cech jakościowych oraz pozwala obliczyć istotność dla więcej niż dwu różnic między grupami.

Ocena – ustalonych w toku badań – orzeczonych przez Sąd Rejonowy w Szczytnie środków wychowawczych wymaga przybliżenia nieletnich występujących w badanych sprawach i przejawów niedostosowania społecznego jakie manifestowali.

1. Charakterystyka nieletnich objętych zainteresowaniem Sądu Rejonowego w Szczytnie w latach 1990-1994

W 150 sprawach, które były przedmiotem badań – występowało 268 nieletnich, wobec których orzeczono środki wychowawcze, w tym 22 dziewczęta i 246 chłopców. Widać więc, że udział dziewcząt w ogólnej liczbie nieletnich niedostosowanych społecznie jest zbliżony do odsetka kobiet w ogólnej liczbie dorosłych sprawców przestępstw.

Środki wychowawcze, mogą być orzekane wobec nieletnich dokonujących czynów karalnych jak i wykazujących przejawy demoralizacji. Liczba badanych nieletnich obydwu kategorii jest zróżnicowana. Dominują sprawcy czynów karalnych (192 osoby) nad nieletnimi wykazującymi przejawy demoralizacji (76 osób). Wśród ogółu sprawców czynów karalnych udział chłopców wynosi 96,6 % (w poszczególnych latach jest on podobny), dziewczęta stanowią 3,4 %. Inaczej wygląda sytuacja w grupie nieletnich wykazujących przejawy demoralizacji. Tu udział dziewcząt wzrasta do 17,1 % ogółu. Wynika z tego, że w odniesieniu do dziewcząt częściej wkracza się już wtedy, kiedy wykazują one przejawy demoralizacji, która nie manifestuje się jeszcze dokonaniem czynu karalnego. Tę zaś reakcję wytłumaczyć można – jak się wydaje – ostrzejszymi kryteriami moralnymi stawianymi dziewczętom niż chłopcom.

Liczba nieletnich sprawców czynów karalnych i liczba samych czynów nie pokrywają się. Dane te wynoszą odpowiednio 192 i 339. Świadczy to o tym, że nieletni, a przynajmniej niektórzy z nich nie ograniczają się do popełnienia tylko jednego czynu karalnego. Średnio na jednego sprawcę przypada 1,2 czynu. Średnia nie daje jednak właściwego obrazu tego zagadnienia, gdyż zdecydowana większość nieletnich (90,6 %) popełniła tylko jeden czyn karalny. Siedmiu nieletnich popełniło dwa czyny, trzech popełniło od 3 do 9 czynów, sześciu popełniło od 10 do 20 czynów, dwóch zaś nieletnich popełniło po ponad 20 czynów.

Analizując sposób działania sprawców czynów karalnych, a w szczególności współdziałanie z innymi przy realizacji czynu, dochodzimy do stwierdzenia, że tylko 57 osób badanych (29,7 %) popełniło czyny karalne bez współsprawców. Z jednym współuczestnikiem dokonało czynu karalnego 36 badanych (18,8 %) – w tym w 9 przypadkach współuczestnikami byli nieletni, którzy nie ukończyli 13 roku życia, w 5 zaś współsprawcami były osoby dorosłe. W grupie trzyosobowej działało 23 nieletnich (12,0 %), przy czym dwukrotnie w grupie występował 1 nieletni do 13 roku życia, dwa razy było tych nieletnich 2, sześciokrotnie współsprawcami były dwie osoby dorosłe. Z więcej niż trzema, ale mniej niż sześcioma współuczestnikami dokonało czynu karalnego 10 nieletnich. W dwóch przypadkach współsprawcami było po 3 nieletnich do 13 roku życia i w dwóch po 3 osoby dorosłe. Z więcej niż sześcioma współuczestnikami dokonało czynów karalnych 6 badanych nieletnich. Współuczestnikami w większości przypadków byli koledzy z klasy lub osoby wychowujące się razem na tym samym podwórku.

Czyny, które popełnili badani nieletni zostały zakwalifikowane jako przestępstwa lub wykroczenia. Liczba przestępstw jest dominująca i wynosi 309 (91,2 % ogółu). Liczba wykroczeń wynosi 30. Wśród przestępstw przeważają przestępstwa przeciwko mieniu, a w szczególności kradzież zwykła mienia prywatnego (art. 203 k.k.). Ten rodzaj przestępstwa stanowi aż 50,1 % ogółu przestępstw. Podobnie jest w kategorii wykroczeń. Drugim pod względem częstości występowania przestępstwem jest kradzież mienia z włamaniem (art. 208 k.k.). Łącznie kradzież i kradzież z włamaniem to 229 czynów (74,1 %). Grupa przestępstw i wykroczeń przeciwko bezpieczeństwu powszechnemu, bezpieczeństwu i porządkowi w komunikacji obejmuje tylko 15 czynów (4,4 % ogółu). Należy jednak zaznaczyć, że następstwem dwóch z nich była śmierć człowieka i ciężkie uszkodzenie ciała. Grupa przestępstw przeciwko życiu i zdrowiu jest reprezentowana tylko przez 3 przypadki.

Godną bliższego zainteresowania jest też grupa nieletnich, wobec której ingerencja Sądu była uzasadniona nie w związku z dokonaniem czynu karalnego,

lecz zachowaniami uznanymi za przejawy demoralizacji. Grupa tych nieletnich liczyła 76 osób (13 dziewcząt i 63 chłopców). Badając to zagadnienie stwierdzono, że 55 osób (wszystkie płci męskiej) z przedmiotowej grupy, to nieletni w wieku 10-13 lat, którzy dopuścili się czynów o znamionach czynu karalnego i tylko wiek sprawił, że zachowanie ich traktowano jako przejaw demoralizacji. Na podaną liczbę czynów składa się przede wszystkim: 26 czynów o znamionach kradzieży (art. 203 k.k.), 17 czynów o znamionach kradzieży z włamaniem (art. 208 k.k.) i 7 czynów – uszkodzeń mienia (art. 212 k.k.). Warto zauważyć, że w omawianej grupie młodszych nieletnich wysoki jest wskaźnik zespołowego działania. Tylko 8 nieletnich – spośród 55 – dokonało czynu samodzielnie, pozostali działali w grupach dwu, trzy, cztero a nawet pięcioosobowych, przy czym w 33 przypadkach były to grupy rówieśnicze składające się z takich samych wiekowo nieletnich. W 14 przypadkach w dokonaniu czynu współdziałał jeden lub dwóch starszych nieletnich.

Pozostałe 21 osób – spośród 76 nieletnich zdemoralizowanych – reprezentowało klasyczne niejako przejawy demoralizacji. Miały one mniej lub bardziej wyraźny związek ze szkołą, co jest zrozumiałe z uwagi na obowiązek szkolny w zakresie szkoły podstawowej i na ogół powszechne – aczkolwiek dobrowolne – pobieranie nauki przez nieletnich w szkołach ponadpodstawowych.

Przejawy demoralizacji – o których mowa – występowały z reguły zespołowo i polegały przykładowo na:

- porzuceniu nauki bez zgody rodziców i spędzaniu czasu poza domem,
- częstym opuszczaniu bez usprawiedliwienia lekcji szkolnych (wagarowanie),
- niewłaściwym stosunku do rodziców, wychowawców, osób dorosłych i kolegów ze szkoły,
- paleniu papierosów i spożywanie alkoholu w ogóle lub na terenie szkoły,
- zbiorowym spożyciu alkoholu na terenie szkoły zakończonym hospitalizacją w związku z zatruciem,
- ucieczkach z placówek opiekuńczo-wychowawczych lub domów rodzicielskich,
- odurzaniu się środkami chemicznymi,
- przebywaniu przez dziewczęta w towarzystwie przygodnie poznanych mężczyzn,
- osiąganiu niedostatecznych wyników w nauce, powtarzaniu klas.

Zajmujemy się wprawdzie tylko nieletnimi, jest to jednak zbiorowość dość zróżnicowana wiekowo. Najliczniej reprezentowana jest grupa wiekowa 16 lat, obejmujące 83 osoby (30,8 % całej populacji). Grupy nieletnich w wieku 14 i 15 lat reprezentowane są odpowiednio przez 43 i 45 osób (16,0 i 16,8 %). Nieletni

w przedziale 10-12 lat to 55 osób (20,5 % ogółu). Grupa nieletnich w wieku 17 lat – a więc stojących na granicy dorosłości – obejmuje 26 osób (9,9 %).

Badani nieletni w zdecydowanej większości – 233 osoby (83,2 %) wywodzą się z rodzin robotniczych, w miastach zamieszkiwało 217 osób (80,1 %). Trzydziestu jeden nieletnich (11,6 %) uznać należy za osoby pochodzenia chłopskiego, na wsi zamieszkiwało 51 osób (19,0 %).

Demoralizacja i przestępczość nieletnich ma związek z alkoholem⁶. Z niezbyt precyzyjnych danych jakie udało się zebrać w tym względzie wynika, że wielu nieletnich miało już kontakt z alkoholem spożywając piwo, wino lub wódkę. W badanych sprawach tylko 180 nieletnich określono jako nie pijących. Pozostali używają alkoholu, z tego 48 okazjonalnie, 40 zaś często.

Nieprzystosowanie społeczne na ogół nie idzie w parze z właściwym stosunkiem do nauki i dobrymi jej wynikami. Potwierdzają to dane z omawianych badań. Tylko 30 nieletnich nie miało większych kłopotów w nauce, a 3 uczyło się wręcz bardzo dobrze. Pozostali przejawiali niewłaściwy stosunek do nauki i napotykali kłopoty w nauce. Ścisłejsze dane na ten temat przedstawiają się następująco: porzucenie nauki (19); wagarowanie (65); nie przygotowywanie się do zajęć (16); otrzymywanie zaledwie ocen dostatecznych (66); otrzymywanie dużej liczby ocen niedostatecznych (42); powtarzanie jednej klasy (72); powtarzanie 2 klas (28); powtarzanie 3 lub więcej klas (11)⁷.

Charakteryzując dalej stosunek badanych nieletnich do nauki i rodzaj ich zajęć, można stwierdzić, że:

- 235 nieletnich uczyło się w szkołach (w tym 185 w szkołach podstawowych, 48 w szkołach ponadpodstawowych, 2 w szkołach specjalnych),
- 11 osób po ukończeniu szkoły podstawowej – nie uczy się i nie pracuje,
- 3 osoby pracują,
- 19 osób porzuciło naukę (8 w szkole średniej i 11 w szkole podstawowej).

W grupie nieletnich pobierających naukę w szkole podstawowej najwięcej, bo aż 135 osób (50,4 %) uczyło się w klasach V-VII.

2. Środowisko wychowawcze badanych nieletnich

Charakterystykę środowiska rodzinnego badanych nieletnich należy rozpocząć od przedstawienia danych o ich rodzinach. Z dokonanych ustaleń wynika, że większość nieletnich – 185 (69,0 %) wywodzi się z naturalnych rodzin pełnych. W 29 przypadkach (10,8 %) jeden z rodziców nieletniego nie żyje. Z rodzin gdzie

rodzice są rozwiedzeni lub żyją w separacji wywodzi się 32 nieletnich (11,9 %). W pozostałych przypadkach nieletni wywodzą się z rodzin zrekonstruowanych (9), żyjących w konkubinacie (8), w których jeden z rodziców przebywa w zakładzie karnym (4). Jeden nieletni wychowywał się w rodzinie zastępczej.

Ocena czy rodzina spełnia swoje funkcje wychowawcze, jest bardzo trudna. Nie ma tu bowiem rozstrzygającego znaczenia czy jest to rodzina pełna czy nie, jaki jest poziom wykształcenia rodziców, ich stan materialny, czy warunki mieszkaniowe. Ważniejszy wydaje się stosunek rodziców do nieletniego oceniany w długim okresie czasu, przejawiający się w różnych formach i w wielu kwestiach (na przykład okazywanie uczucia nieletniemu, interesowanie się problemami, które go nurtują, zaspokajanie jego potrzeb na rozrywkę i przeżycia kulturalne, reakcja na przewinienia nieletniego itp.), a także autorytet rodziców u nieletniego i jego stosunek do nich. Są to jednak okoliczności trudne do ustalenia z badanego materiału aktowego. Z dostępnych danych wynika, iż:

- w 110 przypadkach stosunek rodziców (rodzica) do nieletniego określić można jako właściwy;
- niewydolność wychowawcza jednego z rodziców występowała w 32 przypadkach,
- o niewydolności wychowawczej obojga rodziców można mówić w 95 przypadkach,
- w 31 przypadkach poświęcano nieletniemu – z przyczyn obiektywnych – bardzo mało czasu.

Niewydolnością wychowawczą określono sytuację braku lub niewłaściwego wykonywania funkcji rodzicielskich w sferze wychowawczej. Wynikało to z lekceważenia funkcji rodzicielskich, braku wiedzy i doświadczenia, psychoz rodziców, rozkładu pożycia małżeńskiego, nadużywania alkoholu itp. Z przedstawionych danych wynika, że w 110 przypadkach (41 %), mamy do czynienia z niedostosowaniem społecznym nieletniego, pomimo pozornie dobrego stosunku rodziców do niego. Dowodzi to złożoności zjawiska niedostosowania społecznego, szczególnie w sferze etiologii. Podobne do opisanych wyżej efektów dała próba ustalenia stosunku nieletniego do rodziców, albo inaczej stosunków nieletniego z rodzicami. Zaznaczyć należy, że dane na ten temat pochodzą w większości ze źródeł innych niż nieletni. Jako dobre oceniono stosunki nieletniego z rodzicami w 119 przypadkach (44,4 %), jako dostateczne w 74 przypadkach. Dobre tylko z ojcem w 6 przypadkach, dobre tylko z matką w 32 i złe z obojgiem rodziców w 37 przypadkach. Na atmosferę wychowawczą w rodzinach nieletnich, poza stosunkiem

rodziców do nieletniego i nieletniego do rodziców, składają się także stosunki między rodzicami. Często wyrazem dysharmonii tych stosunków są kłótnie i ich szczególna forma jaką są awantury rodzinne połączone z „rękoczynami”, wulgarnym słownictwem, niszczeniem sprzętów itp. Z danych zawartych w materiałach badanych spraw wynika, że kłótnie i awantury występowały⁸ lub występują w rodzinach 103 nieletnich. W pozostałych 166 przypadkach kłótnie nie występowały bądź ich częstotliwość i formy nie przekraczały granic uznawanych w danym środowisku i polskiej obyczajowości za normalne.

Oceniając, w oparciu o dane zawarte w aktach badanych spraw, warunki mieszkaniowe nieletnich dochodzimy do wniosku, że dokładnie w połowie przypadków były one dobre a nawet bardzo dobre. Nieletni w tych przypadkach mieli do dyspozycji własny pokój lub dzielili go tylko z jednym z rodzeństwa. Warunki wyraźnie złe (wiele osób w jednym pomieszczeniu, brud i nieporządek w mieszkaniu, brak miejsca do odrabiania lekcji) miało niecałe 10 % badanych. W pozostałych 100 przypadkach warunki mieszkaniowe nieletniego można uznać za dostateczne.

Rodzi się pytanie, jaki jest poziom wykształcenia rodziców nieletniego? Badając tę kwestię ustalono, że z ogólnej liczby rodziców wynoszącej 507 (nie brano pod uwagę wykształcenia rodziców, którzy nie żyją) – 34 osoby ma niepełne podstawowe i aż 285 podstawowe wykształcenie. Łącznie więc 63,0 % ma wykształcenie nie wyższe niż podstawowe. Wykształcenie zawodowe i średnie ma odpowiednio 71 (14,1 %) i 67 (13,2 %). Tylko 1,5 % rodziców nieletnich ma wykształcenie wyższe. Należy dodać, że poziom wykształcenia rodziców nieletnich – rozpatrywanych w skali indywidualnej – był bardzo zbliżony.

W charakterystyce środowiska badanych nieletnich nie sposób pominąć danych o ich rodzeństwie. Wydaje się bowiem, że posiadanie rodzeństwa lub jego brak jest istotnym elementem środowiska wychowawczego każdego nieletniego. Z ustaleń wynika, że tylko 19 nieletnich było jedynakami, pozostali (wyłączając 9 przypadków gdzie brak było danych) posiadali rodzeństwo, nierzadko bardzo liczne. W 57 przypadkach cztery, pięć, sześć, a nawet więcej osób. Posiadanie rodzeństwa jest elementem środowiska wychowawczego o trudnej do jednoznacznego określenia roli. Członkowie rodzeństwa mogą być bowiem tak pozytywnym, jak i negatywnym wzorcem. Z niepełnych danych ustalonych w toku badań wynika, że w 23 przypadkach czynu karalnego lub przejawów niedostosowania dopuścili się nieletni z jednym, a w 5 przypadkach z dwoma osobami z rodzeństwa. W kolejnych 18 przypadkach osoby z rodzeństwa nieletnich pozostawały – w innych spra-

wach – w zainteresowaniu Sądu Rejonowego w Szczytnie. Łącznie więc 51 osób z rodzeństwa nieletnich, można uznać za zdemoralizowane w stopniu, który uzasadniał ingerencję sądu. Powyższe nie daje podstaw do twierdzenia, że nieletni wywodzili się z rodzin zdemoralizowanych i przestępczych. Brak jest bowiem danych o karalności rodziców.

Wydaje się, że aczkolwiek przedstawiona charakterystyka nieletnich i ich środowiska rodzinnego nie jest pełna ani szczegółowa, może ułatwić ocenę ogólnej polityki stosowania wobec nich środków wychowawczych.

3. Orzeczone przez Sąd środki wychowawcze i ich uwarunkowania

Ustawodawca – w traktowaniu nieletnich – przyjął model wychowawczy czego konsekwencją jest sformułowanie w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich bogatego i zróżnicowanego katalogu środków wychowawczych pozostających w dyspozycji sądów. Sędzia rozpatrujący sprawę ma swobodę w przedmiocie wyboru określonego środka, a także możliwość orzekania jednocześnie kilku środków.

Należy również zaznaczyć, że takie same środki mogą być stosowane zarówno wobec nieletnich, którzy dopuścili się czynu karalnego, jak i tych, którzy wykazują jedynie przejawy demoralizacji. Świadczy to z jednej strony o uznaniu faktu popełnienia przestępstwa za szczególny symptom demoralizacji, z drugiej zaś oznacza, iż przejawy demoralizacji nieletniego są równie groźne jak fakt popełnienia czynu karalnego.

Hipoteza główna przyjęta w toku badań zakładała, że Sąd Rejonowy w Szczytnie nie orzeka wszystkich przewidzianych ustawą środków lecz najczęściej stosuje: upomnienie, zobowiązanie do określonego zachowania się i dozór kuratora. Hipoteza ta potwierdziła się tylko częściowo. Spośród środków przewidzianych ustawą, Sąd nie orzekł tylko:

- nadzoru organizacji młodzieżowej lub innej organizacji społecznej, zakładu pracy albo osoby godnej zaufania;
- skierowania nieletniego do kuratorskiego ośrodka pracy z młodzieżą;
- przepadku rzeczy uzyskanych w związku z popełnieniem czynu karalnego.

Nie zastosowanie tych środków nie było – jak sądzić należy – wynikiem „niedopatrzenia” Sądu czy niewiary w ich skuteczność wychowawczą, lecz brakiem przesłanek albo możliwości ich orzeczenia.

O trafności hipotezy zakładającej, że Sąd w zasadzie ogranicza się do stosowania upomnień, różnych zobowiązań i nadzoru kuratora, świadczy fakt, że środki

te orzeczone w stosunku do 220 spośród 268 nieletnich (82,1 %). Nie zakładano jedynie, że równie często jest stosowany nadzór rodziców. Środek ten orzeczone w stosunku do 68 nieletnich. Najczęściej orzekano nadzór obojga rodziców, w 16 przypadkach tylko matki i w jednym przypadku ojca. Rodzaj i liczba orzeczonych środków przedstawia się następująco:

- upomnienie – 96 (35,8 %);
- upomnienie oraz zobowiązanie – 18 (6,7 %);
- upomnienie oraz nadzór – 7 (2,6 %);
- upomnienie oraz zobowiązanie i nadzór – 2 (0,7 %);
- nadzór kuratora – 52 (19,4 %);
- nadzór kuratora oraz zobowiązanie – 18 (6,7 %);
- nadzór rodziców – 24 (9,0 %);
- nadzór jednego z rodziców – 17 (6,3 %);
- zobowiązanie oraz nadzór rodziców – 19 (7,1 %);
- zobowiązanie lub zakaz prowadzenia pojazdów – 2 (0,7 %);
- zakład wychowawczy – 8 (3,0 %);
- placówka opiekuńczo-wychowawcza – 5 (1,9 %).

Z analizy środków orzeczonych w badanych sprawach wynika, że dość często orzekano kumulatywnie środki wychowawcze. Dotyczy to szczególnie zobowiązania do określonego zachowania się, które orzeczone wraz z innymi środkami w 57 przypadkach. Łącznie orzekano też upomnienie i nadzór. W sumie wobec badanych nieletnich orzeczone łącznie 336 środków. Dwa lub więcej środków orzeczone wobec 64 nieletnich.

Wydaje się, że środkowi wychowawczemu w postaci zobowiązania należy poświęcić jeszcze kilka zdań. Nie jest to wymogiem ustawy, lecz prawie zawsze występowało ono łącznie z innymi środkami. Samodzielnie tylko w jednym przypadku. Charakterystyczna dla zobowiązań jest także ich wieloelementowość. Chodzi o formułowanie przez Sąd jednocześnie zobowiązań do różnych zachowań (lub zaniechań). Na 58 orzeczonych zobowiązań tylko w 13 przypadkach było ono jednoelementowe, w pozostałych dwu (26) lub trzejelementowe (19). Ustawa wymienia tylko przykładowo zobowiązania, które może orzekać sąd. Dotyczą one:

- naprawienia wyrządzonej szkody,
- przeproszenia pokrzywdzonego,
- podjęcia nauki lub pracy,
- powstrzymania się od przebywania w określonych środowiskach lub miejscach,

– zaniechania używania alkoholu lub innego środka w celu wprowadzenia się w stan odurzenia.

W badanych sprawach wystąpiły wszystkie zobowiązania wymienione w ustawie za wyjątkiem zobowiązania do naprawienia wyrządzonej szkody⁹. Poza tę listę wychodziły orzeczenia zobowiązujące nieletniego do „nienagannego”, „prawidłowego”, „wzorowego”, „przykładowego” zachowania się. Sposób redakcji treści zobowiązań był zróżnicowany. W zobowiązaniach kilkuelementowych eksponowana była nauka. Sąd zobowiązywał nieletniego do: „rzetelnej”, „wytrwałej”, „prawidłowej nauki”, „podjęcia” lub „kontynuowania nauki”, „systematycznego uczęszczania do szkoły”, „osiągania dostatecznych wyników w nauce”, a więc dostosowywał zobowiązanie do indywidualnej sytuacji nieletniego. Częstotliwość zobowiązań do poszczególnych zachowań przedstawia się następująco:

- zachowania odnoszące się do nauki – 50 i pracy – 3,
- przeproszenie pokrzywdzonego – 12,
- powstrzymanie się od przebywania w określonych środowiskach lub miejscach – 17,
- zaniechanie używania alkoholu lub innego podobnie działającego środka – 14,
- zobowiązanie odnoszące się ogólnie do prawidłowego zachowania się – 26.

Zobowiązanie do określonego zachowania się orzeczono:

- łącznie z upomnieniem – 18 przypadków,
- łącznie z nadzorem kuratora – 18 przypadków,
- łącznie z nadzorem rodziców – 19 przypadków,
- łącznie z nadzorem i upomnieniem – 2 przypadki.

Po uwagach na temat trafności hipotezy głównej warto przedstawić stopień potwierdzenia się hipotez szczegółowych.

Środowisko wychowawcze a orzeczony środek wychowawczy

Hipoteza zakładająca orzekanie przez Sąd Rejonowy w Szczytnie tylko środków nie zmieniających lub zmieniających tylko częściowo środowisko wychowawcze nieletnich nie potwierdziła się. W 13 przypadkach bowiem – co wynika z zestawienia środków wychowawczych orzeczonych wobec badanych nieletnich – Sąd orzekł środki związane z całkowitą zmianą środowiska wychowawczego nieletniego. Takie konsekwencje są związane z orzeczeniem umieszczenia w zakładzie wychowawczym lub innej placówce opiekuńczo-wychowawczej.

Przypuszczenie, że środki takie nie są orzekane było zatem niesłuszne. Są bowiem sytuacje, kiedy zmiana środowiska wychowawczego nieletniego jest niezbędna.

Demoralizacja bądź czyn karalny a rodzaj środków wychowawczych

Omawiana hipoteza zakładała, że Sąd stosuje w zasadzie takie same środki wychowawcze wobec nieletnich, którzy popełnili czyn karalny, jak i tych którzy wykazują przejawy demoralizacji. Na podstawie dokonanych obliczeń ($\chi^2 = 19,352^{10}$; $ss = 11$; $p < 0,05$; C skor. = 0,312) można stwierdzić, że istnieje słaba zależność między rodzajem środków wychowawczych, a jedną z dwóch postaci niedostosowania społecznego, co potwierdza przyjętą wcześniej hipotezę.

Liczba środków wychowawczych a forma niedostosowania społecznego

Hipoteza zakładająca, że liczba środków wychowawczych orzekanych wobec sprawców czynów karalnych jest wyższa niż orzekanych wobec nieletnich wykazujących przejawy demoralizacji potwierdziła się, aczkolwiek tylko częściowo. Wobec 192 sprawców czynów karalnych orzeczono 248 środków, co daje 1,29 środka na jednego sprawcę. Wobec nieletnich zdemoralizowanych orzeczono tylko 87 środków – średnio 1,14 środka na osobę. Hipotezę opierano głównie na tym, że w przypadku czynów karalnych wysoce prawdopodobne wydawało się częstsze orzekanie – wobec nieletniego – różnego rodzaju zobowiązań, związanych z dokonanym czynem. Badania potwierdziły to założenie. Spośród 58 zobowiązań, aż 48 (82,7 %) orzeczono wobec sprawców czynów karalnych. Średnio na jednego sprawcę czynu karalnego przypada 0,25 zobowiązania, na osobę zdemoralizowaną zaś 0,13.

Rodzaj czynu karalnego a orzeczone środki

Ustalenie wpływu rodzaju popełnionego czynu karalnego na orzekane środki wychowawcze było utrudnione, z uwagi na znaczną dysproporcję liczby popełnionych czynów poszczególnych rodzajów i przez poszczególne osoby, jak również trudnych do określenia danych o okolicznościach popełnionych czynów, które niewątpliwie były uwzględniane przez Sąd. Trafność hipotezy zakładającej, że rodzaj popełnionego czynu ma znaczny wpływ na orzeczony środek wychowawczy, zbadano więc tylko w odniesieniu do czynów najliczniej reprezentowanych,

a więc grupy 5 przestępstw przeciwko mieniu, grupy wykroczeń przeciwko mieniu i grupy czynów przeciwko bezpieczeństwu oraz bezpieczeństwu i porządkowi w komunikacji.

Z dokonanych obliczeń ($\chi^2 = 132,084$; $ss = 66$; $p < 0,005$; C skor. = 0,721) widać istotną statystycznie zależność pomiędzy wybranymi grupami czynów karalnych a orzeczonymi środkami wychowawczymi (współczynnik „C” wskazuje na bardzo dużą siłę tej zależności). Potwierdza to zatem przyjętą hipotezę. Zależność ta nie upoważnia jednak do formułowania jednoznacznych wniosków. Wydaje się rzeczą oczywistą, że rodzaj popełnionego czynu powinien wpływać na rodzaj i surowość orzekanych środków. Z drugiej strony pamiętać trzeba także o wychowawczym, a nie represyjnym celu ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich.

Środki wychowawcze orzekane w poszczególnych latach

Przyjęta hipoteza zakładała, że proporcje środków poszczególnych rodzajów w ogólnej ich liczbie – w kolejnych latach – pozostają w zasadzie bez zmian. Próba wykorzystania w potwierdzeniu tej hipotezy wskaźników statystycznych nie powiodła się. Wynika to między innymi z dużych dysproporcji i małej liczby orzeczonych środków niektórych rodzajów. Wyliczenie jednak wskaźników procentowych dla wybranych najczęściej orzekanych środków potwierdza przyjętą hipotezę. Dla przykładu bowiem udział nadzoru kuratora w latach 1990-1993 pozostaje we względnej stałej proporcji do ogólnej liczby środków i wynosi od 19,4 – 24,2 %.

Płeć nieletnich a rodzaj orzeczonych środków wychowawczych

Przystępując do badań założono, że płeć nieletnich nie ma większego wpływu na rodzaj orzekanych środków wychowawczych. Dokonując wyliczeń statystycznych w oparciu o ustalone w toku badań dane stwierdzono, że $\chi^2 = 30,596$; $ss = 11$; $p < 0,005$; C skor. = 0,385. Test statystyczny wskazuje na brak większej zależności istotnej statystycznie pomiędzy zmiennymi, co oznacza, że płeć nieletnich nie ma większego wpływu na rodzaj orzeczonych środków. Tak więc przyjęta hipoteza potwierdziła się.

Wiek nieletnich a zastosowany środek wychowawczy

Założono, że wiek nieletnich ma istotny wpływ na rodzaj orzekanych środków wychowawczych. Podejmowane wobec nieletnich decyzje sądowe powinny uwzględniać adekwatność poszczególnych środków do stopnia rozwoju umysłowego nieletnich, stopnia ich zdemoralizowania, warunków środowiskowych itp. Wydaje się, że wobec nieletnich młodszych powinny być stosowane środki łagodniejsze. Wobec nich w wielu przypadkach powinien wystarczać sam wychowawczy wpływ postępowania sądowego, ewentualnie upomnienie albo dozór rodziców. Pełny wachlarz środków wychowawczych z przesunięciem akcentu na środki ostrzejsze powinien mieć zastosowanie do grupy średnich i starszych nieletnich. Rezultaty dokonanych wyliczeń: $\chi^2 = 43,633$; $ss = 40$; $p < 0,1$; C skor. = 0,446, świadczą, że choć zależność pomiędzy zmiennymi jest wyraźna, to nie osiągnęła ona jednak poziomu istotności statystycznej. Hipoteza więc nie potwierdza się. Wyniki powyższe tłumaczyć można w różny sposób. Może to być spowodowane na przykład: częstym popełnianiem czynów karalnych przez młodszych nieletnich razem ze starszymi i orzekaniem w związku z tym podobnych środków przez Sąd, swoistą recydywą niektórych młodszych nieletnich, którzy w wieku 11-12 lat mając już za sobą kilkuletni „staż demoralizacji” wymagają zastosowania wobec nich środków z natury ostrzejszych.

Nauka szkolna a rodzaj orzeczonego środka

Istnienie zależności pomiędzy pobieraniem lub niepobieraniem nauki w szkole a rodzajem orzekanych środków wychowawczych wydawało się wysoce prawdopodobne. Wobec osób uczęszczających do szkoły, środki wychowawcze orzeczone przez Sąd, nawet łagodniejsze, mogą być skuteczniej egzekwowane i dodatkowo wzbogacone środkami pozostającymi w dyspozycji szkoły, np. instytucja pedagoga szkolnego, wychowawcy klasy, zajęcia świetlicowe.

Dokonane wyliczenia statystyczne ($\chi^2 = 26,994$; $ss = 33$; $p < 0,5$; C skor. = 0,332) przeczą występowaniu zależności istotnej statystycznie pomiędzy nauką szkolną a orzekanymi środkami wychowawczymi. Oznacza to, że fakt pobierania nauki nie ma większego wpływu na rodzaj orzeczonego środka. Przyjęta hipoteza nie potwierdziła się. Wynikać to może stąd, że przejawy niedostosowania społecznego badanych nieletnich miały w dużej części związek z nauką i szkołą. Szkoła przy tym na ogół stwierdzała już swoją bezradność wobec danego nieletniego.

Typ rodziny a orzeczone środki wychowawcze

Rodzina stanowi jedno z najważniejszych środowisk kształtujących pozytywne lub negatywne postępowanie człowieka. Najlepiej swoje funkcje wychowawcze spełnia rodzina pełna. Przyjęto więc hipotezę zakładającą istnienie wyraźnego związku między typem rodziny a orzecznym środkiem wychowawczym. Dla uproszczenia przyjęto, że rodzina niepełna – nawet w przypadku dużych starań rodzica opiekującego się dzieckiem – nie wypełnia prawidłowo swoich funkcji wychowawczych. Wynika to z braku wzorca i autorytetu drugiego rodzica, na ogół niższego standardu życia itp. Te okoliczności – wydaje się – powinien uwzględniać sąd przy orzekaniu środków wychowawczych i różnicować środki uwzględniając typ rodziny.

Z przeprowadzonych wyliczeń ($\chi^2 = 71,151$; $ss = 33$; $p < 0,005$; $C \text{ skor.} = 0,502$) wynika, że zależność pomiędzy środkiem a typem rodziny jest istotna i o dużej sile tego związku, co potwierdza przyjętą hipotezę. W rodzinach niepełnych bądź zrekonstruowanych najczęściej orzekano nadzór kuratora, rzadko upomnienie. W rodzinach pełnych proporcje te kształtowały się odwrotnie.

Typ stosunków rodzice – dzieci a orzeczone środki wychowawcze

Typ stosunków rodzice – dzieci wywiera znaczny wpływ na szeroko rozumiane środowisko wychowawcze nieletniego. Przyjęto zatem, że wpływa także na rodzaj orzekanych przez Sąd środków wychowawczych. Niektóre środki orzeczone wobec nieletnich wymagają znacznego wkładu rodziców, a do ich pełnej skuteczności niezbędny jest dobry stan stosunków rodzice – nieletni (np. nadzór odpowiedzialny rodziców).

Przeprowadzone wyliczenia statystyczne ($\chi^2 = 108,908$; $ss = 44$; $p < 0,005$; $C \text{ skor.} = 0,581$) potwierdzają słuszność rozumowania przyjętego w założonej hipotezie. Współczynnik $C \text{ skor.}$ wskazuje na istnienie silnej korelacji pomiędzy typem stosunków rodzice – dzieci a orzecznym środkiem wychowawczym. Dla zobrazowania można podać, że wobec nieletnich mających dobre stosunki z rodzicami, orzekano bardzo często upomnienie, zaś przy złych stosunkach wśród orzeczonych środków dominował dozór kuratora.

Kłopoty w nauce a rodzaj orzeczonych środków

Hipoteza, że kłopoty w nauce – jakie są udziałem nieletniego – nie mają większego wpływu na orzeczony środek wychowawczy, uzasadniona była tym, że kłopoty takie ma większość nieletnich niedostosowanych społecznie, gdyż są one w jakimś stopniu jednym z przejawów niedostosowania. Grupa nieletnich nie mająca kłopotów w nauce liczy tylko 30 osób (jak sądzić można tworzą ją w części nieletni dokonujący czynów karalnych nieumyślnie) i środki orzeczone wobec nich – nawet odmienne – nie zmieniają obrazu.

Wyniki testu statystycznego ($\chi^2 = 16,991$; $ss = 19$; $p < 0,1$; $C \text{ skor.} = 0,293$) wskazują na brak zależności istotnej statystycznie pomiędzy zmiennymi, co oznacza, że kłopoty w nauce lub ich brak nie mają wpływu na orzeczony środek wychowawczy. Zdając sobie sprawę z pewnej względności metod statystycznych, poddano analizie dane o środkach orzeczonych wobec grupy 30 nieletnich, którzy nie mieli kłopotów w nauce. Stwierdzono, że wobec nich aż w 18 przypadkach orzeczono upomnienie. Stanowi to 60 % wszystkich orzeczonych wobec tej grupy środków. Odsetek upomnień w grupie nieletnich mających kłopoty w nauce wynosił 32,8 %. Wskazuje to, że zależność między stosunkiem do nauki i jej wynikami a środkami orzukanymi przez Sąd – istnieje. Jest ona jednak być może spowodowana innymi okolicznościami czynów karalnych, których dopuścili się nieletni przejawiający właściwy stosunek do nauki (np. nieumyślność działania).

Środki proponowane a środki orzeczone wobec nieletnich

Hipoteza zakładająca, że wnioski i sugestie osoby przeprowadzającej wywiad środowiskowy – w przedmiocie środków, jakie należałoby zastosować wobec nieletniego – mają ograniczony wpływ na rodzaj środków faktycznie orzeczonych przez Sąd – potwierdziła się. Z dokonanych ustaleń wynika, że dysharmonia między środkami proponowanymi a faktycznie orzeczonymi występuje w wielu z nich. Dla przykładu:

- proponowano 18 upomnień – orzeczono 96,
- zobowiązanie oraz nadzór rodziców proponowano w 2 przypadkach, orzeczono 19,
- umieszczenie w placówce opiekuńczo-wychowawczej proponowano 13, orzeczono 5,

– w 5 przypadkach proponowano orzeczenie zakładu poprawczego, Sąd nie orzekł takich środków.

Różnica między proponowanymi a orzeczonymi środkami wynika z orzekania przez Sąd środków – ogólnie biorąc – łagodniejszych niż propozycje przeprowadzającego wywiad. Zarzut nadmiernego rygoryzmu tych osób osłabia jednak fakt, że w 28 przypadkach proponowano umorzenie postępowania przeciwko nieletniemu, Sąd nie zrealizował ani jednej takiej propozycji.

Wydaje się, że pełna zgodność propozycji – co do zastosowania określonych środków – i faktycznie orzeczonych środków, jest mało realna. Propozycje przeprowadzającego wywiad a więc znającego – poza materiałem aktowym – na ogół z autopsji, warunki środowiskowe nieletniego, jego autentyczne zachowanie się w środowisku, nieprotokółowane i spontaniczne wypowiedzi osób z otoczenia nieletniego na jego temat, powinny być jednak w większym stopniu brane pod uwagę przez Sąd.

Przeprowadzone badania praktyki funkcjonowania środków wychowawczych stosowanych wobec nieletnich pozwalają na dokonanie uogólnienia, że na terenie Sądu Rejonowego w Szczytnie system tych środków funkcjonuje w zasadzie prawidłowo i zgodnie z oczekiwaniami w tym względzie. Nie oznacza to jednak braku sytuacji świadczących o niepełnym realizowaniu zasady indywidualizacji w postępowaniu z nieletnimi i adekwatności orzekanych środków do realiów konkretnego przypadku. Wydaje się, że sytuacje w tym względzie poprawić może wprowadzenie jako zasady poddawania każdego nieletniego badaniu, przez psychologa lub w ośrodku diagnostyczno-konsultacyjnym, w celu ustalenia jego osobowości, stopnia i przyczyn demoralizacji.

Przypisy

¹ Szczytno, miasto w woj. olsztyńskim, liczy około 27 tysięcy mieszkańców. Obszarem właściwości miejscowej dla Sądu Rejonowego w Szczytnie jest miasto Szczytno oraz gminy: Dźwierzuty, Jedwabno, Pasym, Szczytno, Świętajno i Wielbark. Podane w pracy przepisy k.k. dot. stanu sprzed I IX br.

² Chodzi o ustawę z 26 X 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, Dz.U. nr 35, poz. 228. Ten akt prawny zwany jest dalej ustawą

³ Spośród opracowań zwartych można wymienić następujące: T. Bojarski (red.), *Postępowanie z nieletnimi. Orzekanie i wykonywanie środków wychowawczych i poprawczych*, Lublin 1988; K. Grześkowiak i inni, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 1991; M. Lipka, *Zjawisko patologii społecznej wśród młodzieży. Studium prawnokryminalistyczne*, Warszawa 1977; Z. Sienkiewicz, *System sądowych środków wobec nieletnich w prawie polskim*, Wrocław 1989; A. Strzembosz, *Postępowanie*

w sprawach nieletnich w prawie polskim, Lublin 1984; Idem, *System sądowych środków ochrony dzieci i młodzieży przed niedostosowaniem społecznym*, Lublin 1985; L. Tyszkiewicz i inni, *Skuteczność środków penalnych stosowanych wobec młodzieży*, Warszawa 1992; D. Wójcik, *Nieprzystosowanie społeczne młodzieży. Analiza psychologiczno-kryminologiczna*, Warszawa 1984; E. Żabczyńska, *Przestępczość dzieci. Etiologia i rozwój*, Warszawa 1983.

⁴ Z publikacji na ten temat na uwagę zasługują artykuły: P. Stępnia, *Przebieg wykonania wolnościowych środków wychowawczych stosowanych wobec nieletnich i jego wpływ na ich skuteczność*, „Przegląd Policyjny” 1993 nr 31/32, s. 87-102; Z. Bartkiewicz, A. Nowicka, *Zachowanie nieletnich podczas rozpraw sądowych a rodzaj orzekanych środków*, Zesz. Nauk. Inst. Bad. Pr. Sąd. 1987 nr 26, s. 131-143.

⁵ W literaturze podkreśla się, że samo ustalenie współwystępowania zależności między zmiennymi, nie wystarcza do uznania jednej ze zmiennych za przyczynę drugiej, ponieważ ustalone między nimi korelacje, mogą być wynikiem działania trzecich zmiennych. Por. np. A. Sułek, *Eksperyment w naukach społecznych*, Warszawa 1979, s. 26.

⁶ Zdaniem A. Nowak alkohol występuje jako istotny czynnik w etiologii wielu przestępstw nieletnich, zwłaszcza połączonych z agresją fizyczną lub słowną oraz przestępstw przeciwko mieniu. A. Nowak, *Alkohol a przestępczość nieletnich*, „Problemy Alkoholizmu” 1989 nr 5, s. 9.

⁷ Liczba przypadków jest większa od liczby nieletnich, gdyż do niektórych z nich odnosi się kilka wymienionych okoliczności.

⁸ O kłótniach w czasie przeszłym można mówić w przypadku śmierci jednego z rodziców (przebywania w więzieniu) lub rozwodu (separacji), aczkolwiek zdarza się, że pomimo rozwodu, byli małżonkowie zamieszkują pod wspólnym dachem i kłótnie występują nadal.

⁹ Regułą było bowiem naprawienie takich szkód (jeśli wchodziły one w rachubę) przez nieletniego lub jego rodziców przed rozpoznaniem sprawy albo też samorzutna deklaracja w tym względzie.

¹⁰ Test ten pozwala stwierdzić, czy badane cechy są w istotny sposób ze sobą związane czy też powiązania między nimi należy uznać za przypadkowe. Za istotną będziemy przyjmować tę zależność między cechami, jeśli prawdopodobieństwo p , odczytane z tablicy χ^2 odpowiedniej liczby stopni swobody (ss) jest mniejsze niż 0,01. Znaczy to, że powzięta decyzja może być błędna tylko w jednym przypadku na sto.